

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2022

ESKORTOVÁNÍ ZATČENÝCH DO LETOVSKÉHO KONCENTRÁKU

Romano džaniben

časopis romistických studií | 29. ročník | 2/2022

Na obálce:

Skupina mužů procházející Mirovicemi v doprovodu četníků | Foto a popis na fotografii:

Karel Hungr, z fotografického souboru „Mirovicko a protektorátní údobí ve fotografii (1939–1945)“, kronika města Mirovice.

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

Renata Berkyová „Za Lety pod lesem byl zřízen koncentrační tábor“. Rozbor neznámých fotografií a strojopisu Karla Hungra z Mirovic	7
Mátyás Rosenberg Fonologické a morfologické rysy beášských jazykových variet na východním Slovensku	33
Sandra Ort-Mertlová „Žeby sme si po smrt' nechodili.“ Reflexie skúseností Rómov s praktikami inštitucionálneho systému zdravotnej starostlivosti	63

NERECENZOVANÁ ČÁST

Adriana Daneková Dva životy Antona Facunu	85
Romská hudba pod drobnohledem současných hudebníků	
Renata Berkyová Úvod	109
Vojtěch Lavička Kritika romské hudby	111
Jan Dužda E kritika romane artoske	115
Anketa: Jaký text romské písne je váš nejoblíbenější a proč?	119

RECENZE | ANOTACE

Kolektiv autorů:

Všude samá krása a Samet Blues

(Kateřina Čopjaková)

125

Anna Mirga Kruszelnicka, Jekatyerina Dunajeva (eds.):

Re-Thinking Roma Resistance throughout History:

Recounting Stories of Strength and Bravery

(Monika Stachová)

131

Raluca Bianca Roman, Sofiya Zahova, Aleksandar Marinov (eds.):

***Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern
and Eastern Europe from the 19th Century until World War II***

(Jekatyerina Dunajeva)

139

Dva životy Antona Facunu²

Úvod

Do deväťdesiatych rokov 20. storočia neboli dejiny a kultúra Rómov náležite, kontinuálne a systematicky skúmané, dokumentované a prezentované na odbornej úrovni. Výnimkami boli napríklad aktivity, odborné príspevky a publikácie Mileny Hübschmannovej, Emílie Horváthovej, Evy Davidovej či Ctibora Nečasa. Práve Ctibor Nečas bol historikom zaoberajúcim sa už od osemdesiatych rokov 20. storočia osudmi Rómov v Čechách a na Slovensku počas druhej svetovej vojny. Milena Hübschmannová zaznamenávala spomienky Rómov zo Slovenska na druhú svetovú vojnu od sedemdesiatych rokov 20. storočia.

Ona aj Ctibor Nečas naďalej pokračovali vo výskume a dokumentácii tohto obdobia moderných dejín Rómov. Postupne sa tejto problematike v rámci spracovávaní parciálnych tém v slovenskom kontexte venovali Vasil Fedič, Karol Janas, Arne Mann či Zuzana Kumanová. Na pozadí politických dejín sa tak začali postupne vynárať aj konkrétne osoby a ich životné príbehy v čase druhej svetovej vojny. Jednou z osobností bol aj Anton Facuna.

V roku 2004 bola vydaná ojedinelá publikácia autora Jima Downsa *Druhá svetová vojna: Tragédia OSS na Slovensku* (Downs 2004), v ktorej sa opisuje pôsobenie zahraničnej misie zorganizovanej americkým Úradom strategických služieb (Office of Strategic Services). Členom skupiny DAY, jednej z podskupín misie DAWES, bol práve Anton Facuna.

Stručný medailón venovaný jeho životu, ako aj spomienky jeho sestry, Anny Virágovej, boli publikované v knihe „Po židoch cigáni.“ *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*, ktorej zostavovateľkou bola vyššie spomínaná Milena Hübschmannová (Hübschmannová 2005).

Jeho životný príbeh zaujal aj viacerých publicistov. Jeden z prvých článkov popularizujúcich osobnosť a pôsobenie Antona Facunu bol článok Vladimíra Jancuru „Kto vlastne bol Anton Facuna“ v denníku Pravda (Jancura 2010). V týchto príspevkoch sa nespomína len jeho pôsobenie počas druhej svetovej vojny, ale aj jeho aktivity zamerané na emancipáciu Rómov a pôsobenie v rámci Zväzu Cigánov-Rómov na Slovensku.

1 Autorka je kurátorkou v Múzeu kultúry Rómov na Slovensku, pri Slovenskom národnom múzeu v Martine.
E-mail: adriana.danekova@snm.sk

2 Ako citovať: Daneková, A. 2022. Dva životy Antona Facunu. *Romano džaniben* 29 (2): 85-107.

Antonovi Facunovi venovala priestor aj režisérka Vera Lacková vo svojom dokumentárnom filme *Ako som sa stala partizánkou* (Lacková 2021), v ktorom použila aj sekvencie z dokumentárneho filmu *Ja... Roma* z roku 1968 (Krivánek 1968).

Dejinami Zväzu Cigánov-Rómov na Slovensku, v ktorom A. Facuna pôsobil, sa venuje aj René Lužica. V roku 2021 vyšla jeho publikácia *Zväz Cigánov/Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989* (Lužica 2021) a pôsobenie Antona Facunu samostatne zhodnotil aj v rámci príspevku „Antona Facunu by som rehabilitoval“, zaradenom do publikácie *Rómovia 30 rokov po...* (Lužica 2020a). Publikáciu tvoria prepisy rozhovorov odvysielaných v rámci relácie „Džanes, kaj džives? / Vieš, kde žiješ?“, zaradenej do programovej štruktúry Redakcie národnostného vysielania Rádia Patria, štúdia RTVS Košice.

Snahám predstaviteľov Rómov o zlepšenie spoločenského postavenia rómskych komunít v Československu od konca štyridsiatych rokov do konca šesťdesiatych rokov 20. storočia, vrátane snáh o založenie Zväzu Cigánov-Rómov, je venovaná publikácia *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu* (Sadílková, Slačka, Závodská 2018). Vybrané dobové archívne dokumenty súvisiace s týmito snahami boli zverejnené aj v publikácii historičky Anny Jurovej *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch (1945–1975)* (Jurová 2008).

V príspevku sa budem venovať predovšetkým dvom najvýznamnejším etapám života Antona Facunu, a to jeho pôsobeniu v zahraničnej vojenskej misii zorganizovanej americkým Úradom strategických služieb (Office of Strategic Services) počas druhej svetovej vojny a jeho angažovaniu sa za emancipáciu Rómov v povojnovom období. Názov článku „Dva životy Antona Facunu“ však neodkazuje len na tieto dve významné životné etapy. Symbolizuje aj jednu z vrstiev jeho sebareflexie ako Róma a vôbec vnímania Rómov v spoločnosti. On sám viackrát uviedol v dokumentárnom filme *Ja... Roma*, že doma (na Slovensku) bol len „cigán Tóno“. Oveľa viac mu ale imponovalo, ako ho volali počas pôsobenia v zahraničnej misii – Antonio, bez akýchkoľvek prívlastkov. Vtedy ako by žil úplne iný život.

1 Vtedy som bol António...

Anton Facuna sa narodil 1. februára 1920 v Hornom Jasene (dnes súčasť Turčianskeho Jasena), kde bývala časť rodiny. Jeho matka, Rozália Facunová (rodená Dotková), bývala pred pôrodom v obci Sklabiňa, kde Anton Facuna neskôr vyrastal. Meno otca v Knihe narodených nie je uvedené.³ V osobných dokumentoch z neskoršieho obdobia je ako jeho otec uvedený Anton Facuna.⁴ Otec pracoval väčšiu časť roka ako pomocný robotník (napríklad v kameňolome

3 Kniha narodených, Horné Jaseno, 1907–1922.

4 VHÚ-VHA Bratislava, f. Zbierka Osobných spisov vojakov a poddôstojníkov, rok 1920, Facuna A.

blízko Sklabine) a v zimnom období sa živil najmä menšími kováčskymi prácami. Matka bola v domácnosti a príležitostne tiež pracovala ako pomocná pracovná sila či pomáhala mužovi pri kováčskych prácach (Krivánek 1968; Hübschmannová 2005: 859, 863). Rómske obydlia stáli medzi obcou Sklabiňa a Sklabinský Podzámok, v časti nazývanej Prieslop.⁵ Podľa „Evidencie cigánov“ z roku 1939 žilo v obci Sklabiňa v dvoch domoch sedem Rómov (rodina Facunová a rodina Gregorová).⁶ Anton Facuna navštevoval v rokoch 1926–1931 ľudovú školu v Sklabini. Meštiansku školu absolvoval v rokoch 1931–1934 v neďalekom Martine (Hübschmannová 2005: 858). Neskôr sa živil najmä ako pomocný stavebný robotník.⁷ Keď mal devätnásť rokov, do jeho života dramaticky zasiahla druhá svetová vojna.

Perzekcovanie Rómov na rasovom princípe v tomto období sa odzrkadlilo aj v legislatíve, okrem iného aj v rámci Branného zákona č. 20 zo dňa 18. januára 1940. Podľa § 38 odst. 1 nemohli byť Rómovia (ani Židia) príslušníkmi brannej moci (vojenskými osobami) a na základe odst. 2 tohto zákona mali vykonávať prácu v osobitných skupinách.⁸ Podľa § 58, odst. 3 nariadilo Ministerstvo národnej obrany (ďalej MNO) dňom 31. 1. 1940 prepustenie „Cigánov“ a Židov (až na isté výnimky) zo všetkých branných pomerov bez ponechania nadobudnutých vojenských hodností.⁹ Okrem vojenskej prezenčnej služby bola zavedená aj prezenčná pracovná služba a vznikli tak dve skupiny brancov. Jedna skupina bránila vlasť so zbraňou v ruke, druhá sa na jej obrane mala podieľať prostredníctvom práce. Bola tu uplatnená idea, že všetci občania sa rovnakým dielom museli zaslúžiť o vybudovanie a ochranu slovenskej štátnosti. Išlo tiež o riešenie otázky vojenskej prezenčnej služby nielen Židov a Rómov, ale aj „árijcov“ nespĺňajúcich zo zdravotných alebo disciplinárnych dôvodov podmienky na vykonávanie riadnej vojenskej služby. V záujme oddelenia „Árijcov“ od Židov a Rómov vykonávali „Árijci“ prezenčnú pracovnú službu a Židia a Rómovia pracovnú povinnosť (Kralčák 2014: 5–6). Na základe rozkazu MNO z 29. februára 1940 boli teda Rómovia a Židia prepustení z armády a s označením „Pracovník Cigán (Žid) mimo činnej povinnosti“ a boli vedení pri doplňovacích okresných veliteľstvách alebo preradení do evidencie peších

5 Spomienky Igora Kovačku, st., Sklabiňa, zaznamenané 26. 3. 2022. Podľa spomienok Ľubomíra Facunu, vnuka Antona Facunu, mala rodina bývať v tzv. cestárskom domčeku, pridelenom v súvislosti s výstavbou a správou cesty zo Sklabinského Podzámku do Martina (spomienky Ľubomíra Facunu, zaznamenané 23. 3. 2022). To, že cestu zo Sklabinského Podzámku do Martina mali stavať miestni Rómovia, spomína aj Anton Facuna. Výstavbu cesty dotoval do obdobia existencie 1. Československej republiky (Krivánek 1968).

6 ŠA v Žiline so sídlom v Bytči – pracovisko Archív Martin, f. Obvodný notársky úrad Horné Jaseno (1852–1945), Evidencia cigánov.

7 SNA. f. Zväz Cigánov–Rómov 1969–1973, Ustanovujúci zjazd, inv. č. 1.

8 *Slovenský zákonník*, 1940, s. 28.

9 Tamtiež, s. 31.

plukov č. 1 až 9 (Nečas 1981: 73). To, že Rómovia, rovnako ako Židia, vykonávali namiesto vojenskej služby pracovnú povinnosť, malo za následok aj ich vylúčenie z brannej výchovy. Podľa § 1 Nariadenia s mocou zákona o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940 č. 130 boli Židia a „Cigáni“ povinní namiesto brannej výchovy (zákon č. 184/1937 Sb. z. a n.) vykonávať práce v prospech obrany štátu, ktoré určilo ministerstvo národnej obrany.¹⁰ Dňom 15. januárom 1941 bol vytvorený Pracovný zbor MNO. Bol vojenskou organizáciou brannej moci a jeho branci po vykonaní základného odborného výcviku mali byť schopní pracovať v prospech brannej moci a verejného záujmu. Organizačne sa delil na dve skupiny – na Západnú pracovnú skupinu a Východnú pracovnú skupinu (Kralčák 2014: 37–40). Jej súčasťou bol aj VI. pracovný prápor Rómov a Židov. Rómovia boli väčšinou pridelení na ťažké, prípadne nebezpečné práce. Vysoko sa hodnotila kvalita ich práce. Mnohí velitelia útvarov si na práce pri úpravách ciest, pri reguláciách, či na prácu v kameňolomoch žiadali práve Rómov (Kralčák 2014: 113–114).

VI. robotný (pracovný) prápor | Archív Múzea Slovenského národného povstania, N165/96

10 *Slovenský zákonník*, 1940, s. 206.

V súvislosti s prijímanou legislatívou bolo potrebné aj legislatívne vymedziť kto boli „Cigáni“ a aký bol ich status vo vzťahu k štátnemu občianstvu. Tieto otázky boli čiastočne riešené už v rámci ústavného zákona č. 255/1939 Sl. z. o štátnom občianstve. V zmysle tohto zákona sa za štátneho občana považovali „osoby, ktoré samy, prípadne ich manžel alebo predkovia dňa 30. októbra 1918 mali domovské právo na území, ktoré náleží Slovenskému štátu, a nestratili ho do dňa, ktorého nadobúda tento zákon účinnosť.“¹¹ Na rozdiel od Židov sa teda pracujúci Rómovia s platným domovským právom mohli prihlásiť k slovenskej národnosti a mohli sa formálne stať slovenskými občanmi (Kralčák 2014: 18). Vo stenografickej správe zo zasadnutia snemu Slovenskej republiky v Bratislave 18. januára 1940 sa okrem iného uvádza: „Je známe, že jedna čiastka tejto rasy sa natoľko aklimatizovala, že sa považujú za Slovákov a Slováci v nich už v pravom zmysle slova nevidia Cigánov. Branný výbor po dlhšej debata sa uzniesol požiadať slávnu vládu v rezolúcii, aby určila pojem Cigána“ (Nečas 1981: 70). Podľa vyhlášky ministerstva vnútra č. 127 zo dňa 18. júna 1940 „pod Cigánom sa má rozumieť podľa § 9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci“.¹² V prípade Rómov mali byť z brannej moci prepustení len tí, u ktorých bolo z kmeňového listu zrejmé, že „nežijú zriadeným spoločenským životom a nie sú na osoh spoločenského života.“ Ak išlo o zamestnaného Róma alebo takého, ktorý sa živil remeslom a žil „zriadeným“ spoločenským životom, nemal byť prepustený z brannej moci.¹³

Anton Facuna, pochádzajúci z usadlej rómskej rodiny, pracoval v čase vypuknutia druhej svetovej vojny najčastejšie ako pomocný robotník na stavbách. Podľa všetkého aj tieto skutočnosti boli dôvodom, prečo bol povolaný do Slovenskej armády – podobne ako aj mnoho iných Rómov – a patrili k tým, ktorí neboli odvedení do pracovného oddielu.

Milena Hübschmannová uvádza v publikácii „*Po židoch cigáni*“, že počas tridsiatich rokov zaznamenávania spomienok Rómov zo Slovenska na obdobie druhej svetovej vojny viacerí pamätníci spomínali, že boli so svojimi jednotkami na východnom a neskôr na talianskom fronte (Hübschmannová 2005: 202–207). V čase prechodu spojencov na „zimnú líniu“ totiž nemecké vojsko v Taliansku posilnila 2. slovenská technická divízia. Bola pre svoju „nespolahlivosť a neschopnosť plniť bojové úlohy“ na území ZSSR koncom októbra 1943 presunutá na opevňovacie práce z Bieloruska do Talianska (Štefanský 2000: 20–22). V roku 1944 prešlo zo 101. a 102. pluku približne dvesto príslušníkov (vojakov a poddôstojníkov) k talianskym partizánom (Štefanský 2000: 20–22, 46). Tak to bolo aj v prípade Antona Facunu.

11 *Slovenský zákonník*, 1939, s. 537.

12 *Úradné noviny* 1940, 22 (29), s. 314.

13 VHÚ–VHA, f. PZNOh 1940–1945, kr. 21, inv. č. 19, č. j. 19, č. j. 90 131.

Dňa 7. apríla 1941 bol A. Facuna odvedený a zaradený do Delostreleckého pluku 2. v Ružomberku, kde zložil vojenskú prisahu 28. októbra 1941. Základný výcvik absolvoval od 2. októbra do 15. novembra 1941. Od 16. januára do 15. júla 1942 pôsobil v 3. pešom pluku ako hudobník (od 1. októbra 1941 do 26. marca 1942 sa zúčastnil výcviku ako hudobník bas trombonista). Dňa 16. júla 1942 bol premiestnený k strážnemu práporu v Bratislave, kde zotrval do 30. novembra 1942. Od 1. decembra 1942 až do 30. júna 1943 bol s delostreleckým plukom odvelený na východný front. Od 1. júla 1943 až do 29. februára 1944 bol zaradený k pracovnému práporu.¹⁴ Od 1. marca 1944 (vo svojich pamätiach uvádza od 20. marca 1944)¹⁵ do 20. mája 1944 však bol poslaný k slovenskej technickej divízii v Taliansku, kde bol zaradený k 102. pešiemu pluku ako pracovník na opevneniach.¹⁶ Toto bola jedna z kľúčových udalostí v jeho živote, nakoľko na prelome mája a júna 1944 v Taliansku od svojho pluku zbehol. Tu bol od 20. júna 1944 do 20. augusta 1945 ako člen československej zahraničnej armády zaradený k československej vojenskej misii vo funkcii spojka.¹⁷ Dátumy v úradných dokumentoch sa mierne líšia od dátumov uvádzaných v jeho pamätiach:

„...lebo asi koncom apríla 44 som desertoval a pripojil som sa ku talianskym partizánom ku skupine Rinaldo. Táto skupina prepadala nemecké jednotky v okolí Perugia, Gualdo Tadino, Bastia Umbra. Spojenci práve postupovali, takže asi okolo 15. mája t. i. r. som šťastne prešiel nemeckú frontu ku spojencom. [...] Spojeneckí vojaci, ktorí boli v tomto úseku[,] mňa bez kontroly prepustili až do obce Bastie. Nikde na spojeneckom úrade som sa nehlásil, lebo keby som bol predstavený ako slovenský vojak, tak by som bol odoslaný do vojenského zajateckého tábora. [...] Snažil som sa dostať do Ríma. [...] To sa mi aj podarilo. [...] Pomoc mi poskytlí spojeneckí vojaci, hneď ako som povedal, že som čechoslovák. Dokonca niektorí títo vojaci vedeli, že naša Československá vláda je v Londýne, taktiež že v spojeneckej armáde sú československé jednotky. Tu som aj našiel československé vojsko CMF.¹⁸ Tu som sa prihlásil [...] bol som prijatý ako dobrovoľník v čs. armáde. Táto ma pridělila do služieb americkej armády a dostal som sa k parašutistickej organizácii ku čs. sekcii. Tu som dostal výcvik. [...] T]ú sekciu tvorili zväčša americkí Slováci a Česi. [...] Tu sa organizovala ilegálna misia, ktorú organizoval Dr. Veselý pre územie Čs. republiky. Hlavným úkolom tejto misie malo byť rozbiť fašistický režim, priniesť Slovákov a Čechov do odboja

14 VHÚ-VHA, f. Zbierka Osobných spisov vojakov a poddôstojníkov, rok 1920, Facuna A.

15 AM Archív Múzea SNP, FXII, S 204/92, Spomienky Antona Facunu z roku 1947.

16 Branný zákon z roku 1940 umožňoval v § 14 preradenie brancov z vojenskej prezenčnej služby do prezenčnej pracovnej služby a naopak. Pozri napr. Kralčák (2014: 21).

17 VHÚ-VHA, f. Zbierka Osobných spisov vojakov a poddôstojníkov, rok 1920, Facuna A.

18 Význam skratky sa zatiaľ nepodarilo doložiť.

a pomáhať materiálne i bojovne všetkým, ktorí chcú bojovať a pracovať proti fašizmu a nacizmu. [...] Začiatkom septembra bola už organizovaná legálna vojenská misia v Bari, ktorá bola rozdelená na skupiny. Ja som sa dostal do skupiny Day, pod velením kpt. Baranského. Kpt. Baranski bol americký Slovák, asi 35 ročný, ženatý – pilot. [...] Dňa 7. septembra¹⁹ sme ráno prišli na letište v Bari, my, aj druhá skupina a nakladali [...] sme zbrane, [...] rôzne liečivá a traskaviny a tiež nejaké potraviny, [...] šťastne sme pristáli na letisku Tri duby. [...] Skupina Day sme odišli do Zvolenskej Slatiny. [...] Na celú vec t.j. na slovenské národné povstanie sa príslušníci tejto misie pozerali veľmi vážne, považovalo sa toto povstanie za strategicky veľmi dôležité. [...] Po čiastočnom potlačení povstania skupina Day sme odišli na Poľanu.“²⁰

Portrétna fotografia Antona Facunu ako 24-ročného, počas pôsobenia v skupine DAY, jednej z podskupín misie DAWES | Archív Múzea Slovenského národného povstania, N147/90

19 V niektorých dokumentoch VHA sa stretávame s dátumom 7. október, A. Facuna však v osobných spomienkach či popisoch bojovej činnosti v súvislosti s údajmi o účastníkoch národného boja za oslobodenie uvádza dátum 7. september.

20 AM SNP, FXII, S 204/92, Spomienky Antona Facunu z roku 1947.

Priebeh pôsobenia skupiny DAY, jednej z podskupín misie DAWES, zorganizovanej americkou Office of Strategic Services, opisuje aj vyššie zmienený Jim Downs v knihe *Druhá svetová vojna: tragédia OSS na Slovensku* (Downs 2004). Veliteľom skupiny DAY bol už spomínaný Edward Baranski,²¹ členmi boli ďalej Daniel Pavletič (v rámci misie vedený ako juhoslovanský občan), Emil Tomeš (v rámci misie vedený ako slovenský občan), Anton „Tony“ Novák (išlo o krycie meno Antona Facunu; v rámci misie vedeného ako slovenský občan) a poručík Lane Miller (Downs 2004: 72). Anton Facuna je v tejto publikácii spomínaný výlučne pod svojim krycím menom. Misia mala predovšetkým podporovať slovenských povstalcov a tiež zachraňovať zostrelených amerických letcov na Slovensku (Downs 2004: zadná obálka). Táto skupina pôsobila najmä v oblasti Banskej Bystrice, Zvolena a Detvy. Od približne 10. októbra 1944 sa väčšina jej členov zdržiavala vo Zvolenskej Slatine, kde bývali v rodine Zvarovcov. K najdôležitejším úlohám skupiny patrila spravodajská činnosť a informovanie o postupe nemeckej armády. Hlavným zberateľom spravodajských informácií pre Edwarda Baranského bol práve Anton Facuna. Odvaha mu určite nechýbala. Bol vždy vynaliezavý, dokázal sa výborne pohybovať v teréne a získať si informátorov. Sledoval a zaznamenával pohyb nemeckých jednotiek. Správy šifroval a do Bari posielal Daniel Pavletič (Downs 2004: 88). Lane Miller sa niekedy medzi 15.–25. októbrom vrátil do Banskej Bystrice. Koncom októbra 1944 však boli nemeckými vojskami obsadené aj Banská Bystrica aj Zvolenská Slatina. Anton Facuna v tejto oblasti pôsobil ďalej, Edward Baranski, Emil Tomeš a Daniel Pavletič sa presunuli a od prelomu októbra a novembra 1944 začali pôsobiť s partizánskymi skupinami v oblasti Poľany. Po ich rozohnaní sa Edward Baranski a Daniel Pavletič presunuli do dediny Piešť (v súčasnosti je miestnou časťou mesta Detva), kde boli ubytovaní v rodine Jána Vrta. Emil Tomeš sa pri útoku nemeckého vojska stratil a členovia skupiny nemali o ňom informácie. Obávali sa, že bol zajatý. Anton Facuna našiel Edwarda Baranskeho a Daniela Pavletiča v Piešti. Keďže Baranski nemal po stiahnutí sa z oblasti Poľany ani vhodný odev a výstroj a nemohol pôsobiť v teréne, získavanie akýchkoľvek spravodajských informácií bolo len na Antonovi Facunovi. Neustále sa pritom pohyboval na trase Piešť a Zvolenská Slatina. Tu u Zvarovcov v spolupráci s miestnym farárom²² a lekárnikom vytlačili približne päťtisíc letákov a distribuovali ich medzi obyvateľov. Časť rodiny Zvarovcov však bola zajatá a Anton Facuna sa presunul do dediny Zolná. Tu ho navštívila Viera Zvarová a informovala ho o zajatí Edwarda Baranského a Daniela Pavletiča. Anton Facuna bol nútený opustiť túto oblasť a pridal sa k partizánskej skupine v Kotmanovej (Downs 2004: 96, 153–155).

21 Podľa pamäti Antona Facunu bol Edward Baranski Američan slovenského pôvodu. VHÚ-VHA, f. Zbierka Osobných spisov vojakov a poddôstojníkov, rok 1920, Facuna A.

22 Išlo o rímskokatolíckeho farára Ľudovíta Veselého (Downs 2004: 155).

Steve Čatloš, tiež jeden z členov skupiny OSS (misia DAWES), neskôr v rozhovoroch s rodičmi Jima Gaula označil Antona Nováka ako „cigána“, ktorý nádhorne hral na husliach a pred odchodom na misiu sa pravidelne staral o zábavu mužov v Bari. Bol veľmi populárnou osobou, mal však zároveň preháňať svoje zásluhy (Downs 2004: 153). Ako neskôr Steve Čatloš uviedol, Anton Facuna mal tvrdiť, že sa neskôr pridal k jednej hudobnej skupine v Maďarsku a na Štedrý večer 1944 prepašoval v hudobnom nástroji do jedného z miestnych lokálov nálož, po odpálení ktorej zahynulo množstvo nemeckých vojakov, ako aj to, že on sám zabil 25 nemeckých vojakov a ich osobné známky odovzdal Ottovi Jakešovi (Downs 2004: 155). Vo svojich vlastných spomienkach však tieto udalosti Anton Facuna neuvádza.

Daniel Pavletič mal byť 29. decembra 1944 privezený do väzenia v Banskej Bystrici a 4. januára mal byť odtiaľ odvezený. On a podľa všetkého aj Edward Baranski mali byť pred tým zadržiavaní vo Zvolene alebo v Detve (Downs 2004: 201). Pravdepodobne na prelome decembra 1944 a januára 1945 boli privezení do koncentračného tábora v Mauthausene, kde boli mučení a neskôr aj s Laneom Millerom a ďalšími príslušníkmi OSS popravení zastrelením (Downs 2004: 204–205).

Anton Facuna vo svojich pamätiach uviedol, že sa mu podarilo dostať sa cez Maďarsko a Rumunsko do Belehradu, odkiaľ bol poslaný do Talianska, do Livorna, kde sa organizovala ďalšia misia na Slovensko. On sa však už misie nezúčastnil a 15. mája bol poslaný k československej vojenskej misii v Neapole. V Taliansku teda Antona Facunu zastihol koniec druhej svetovej vojny. Zistil, že okrem neho a ešte jedného člena ich skupiny boli ostatní členovia jeho skupiny zavraždení. 15. mája 1946 sa vrátil do rodnej obce Sklabiňa.²³ V tom čase mal 26 rokov. Skončila sa jedna etapa jeho života. Ako on sám spomínal, „vrátil som sa do Sklabine, otec, švagor, zavraždení, dom vypálený. Nebol som už António, tak krásne to znelo. Ale Cigán Tóno.“ (Krivánek 1968).

2 Po vojne

Obec Sklabiňa je známa ako jedno z významných stredísk partizánskeho odboja. Mnoho obyvateľov bolo internovaných, popravených či zavraždených za účasť v odboji, domnelú pomoc partizánom alebo za to, že nevedeli či nechceli o nich podať informácie. Patril k nim aj Rudolf Facuna, švagor Antona Facunu. Bol zajatý 29. septembra 1944 v lokalite Prieslop.²⁴ Dňa 3. októbra 1944 ho s ostatnými dvadsiatimi obyvateľmi Sklabine po mučení zastrelili v lokalite

²³ AM SNP, FXII, S 204/92, Spomienky Antona Facunu z roku 1947.

²⁴ Podľa doterajších zistení v časti Prieslop (pri obci Sklabiňa, okr. Martin) mali v sledovanom období bývať rómske rodiny v dvoch domoch, niektorí pamätníci uvádzajú, že išlo o „pár chatrčí“.

Bukoviny, za vojenskými kasárňami v Martine (Keveš 1969: 96). Mal vtedy 18 rokov. Bol pochovaný spolu s ostatnými popravenými občanmi Sklabine na sklabinskom cintoríne. Tragický bol aj osud otca Antona Facunu. Ako sa uvádza v obecnej kronike Sklabine, venovanej obdobiu rokov 1944–1945, Anton Facuna st. bol členom pomocnej čaty, ktorá v roku 1944 pomáhala partizánom a Revolučnému národnému výboru. Keď nemecké oddiely začali 30. septembra 1944 s vypaľovaním neďalekého Sklabinského Podzámku, donútili Antona Facunu st. zúčastniť sa vypaľovania domov, hospodárskych budov a školy. Vypálené boli vtedy aj rómske obydlia na Prieslope.²⁵ Anton Facuna st. bol s ďalšími Sklabinčanmi zajatý a väznený v pivnici hotela Slovan v Martine. Pokúsil sa spáchať samovraždu obesením. Našli ho však strážnici, dobili ho na smrť a mŕtvolu pohodili do kanála.²⁶ Jeho telo nebolo nájdené (Hübschmannová 2005: 861).

Keďže rómske obydlia na Prieslope boli v roku 1944 vypálené, členov niektorých rodín prichýlili na čas miestni obyvatelia. Rodina Kučmová sa bezprostredne po tejto tragédii ujala matky Antona Facunu s ďalšími členmi rodiny. Neskôr sa presťahovala väčšina miestnych Rómov do Martina.²⁷ V roku 1947 sa v Martine zamestnal ako šofér aj Anton Facuna. Neskôr pracoval ako stavebný technik Katastrálneho meračského úradu, vedúci odboru výstavby ONV v Šamoríne, technik Agropjektu, projektant Keramopjektu a kolaudátor Investingu v Bratislave (Hübschmannová 2005: 858). Túžil si doplniť vzdelanie. V čase, keď pôsobil ako stavebný technik, popri zamestnaní absolvoval 3-ročný kurz geodézie a v rokoch 1959–1963 Vyššiu priemyselnú školu stavebnú v Bratislave.²⁸ Tu aj ostal žiť a pôsobil ako kolaudátor. Oženil sa a mal 5 detí.²⁹

Jeho rodina a známi na neho spomínali ako na človeka, ktorý sa neustále rád vzdelával, „bol premýšľavý typ“. Zaujímal ho história, filozofia, právo, lingvistiká.³⁰ Nesnažil sa však len o vlastný osobnostný rozvoj. Osud Rómov v Československu mu nebol ľahostajný. Patril ku skupine rómskych predstaviteľov, ako napríklad Ján Cibula, Ferdinand Bihari, Gustáv Karika, Elena Lacková, Jozef Lacko, Tomáš Holomek, Miroslav Holomek a ďalší, ktorí sa od päťdesiatych rokov 20. storočia snažili o emancipáciu rómskeho spoločenstva. Na základe môjho vlastného štúdia archívnych materiálov je možné vysledovať niektoré základné tendencie v zameraní sa na rôzne oblasti života týchto, ale aj ďalších predstaviteľov. Niektorí sa zamerali najmä na pragmatické riešenie každodenných

25 Pamätná kniha – kronika obce Sklabiňa počas Slovenského národného povstania 1944–1945, s. 215.

26 Tamtiež, s. 252.

27 Dokumentárny film *Ja...Roma*, 1968. Taktiež: Spomienky Igora Kovačku, st., Sklabiňa, zaznamenané 26. 3. 2022.

28 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

29 Tamtiež, inv. č. 1.

30 Spomienky Lubomíra Facunu, vnuka Antona Facunu, zaznamenané 23. 3. 2022; Spomienky Igora Kovačku, st., Sklabiňa, zaznamenané 26. 3. 2022; *Ja...Roma*, 1968.

problémov Rómov v povojnovom Československu. Iní sa skôr zamyšľali nad príčinami neľahkého postavenia Rómov v Európe v historickom kontexte, čo ich priviedlo k štúdiu dejín Rómov. Upozorňovali nielen na vlastné dejiny Rómov, ale aj na ich jazyk a kultúrny prínos najmä v oblasti hudobného umenia. V rámci emancipačného hnutia sa snažili osloviť a získať aj ďalších vzdelaných Rómov, a motivovať ich, aby sa hlásili k svojmu pôvodu, uvedomujúc si potenciál rodiacej sa rómskej inteligencie. Uvedomovali si tiež potrebu organizovaného prístupu v oblasti riešenia postavenia Rómov v Československu.

3 Pôsobenie Antona Facunu vo Zväze Cigánov-Rómov

Prvé, avšak neúspešné snahy o založenie organizácie Rómov po druhej svetovej vojne na Slovensku sa spájajú s rokom 1948.³¹ Nová politická moc však odmietla Sdruženie slovenských Cigánov pre prílišné politické ambície. K opakovaným pokusom o založenie organizácie združujúcej a podporujúcej Rómov v Čechách a na Slovensku dochádzalo aj v priebehu päťdesiatych rokov 20. storočia (Jurová 2013: 24). Jedným z iniciátorov založenia takejto organizácie na Slovensku bol práve Anton Facuna.

V roku 1948 sa stal členom Komunistickej strany Československa.³² Podľa všetkého bol úprimne vnútorne presvedčený o istých súdobých politických ideáloch, súvisiacich s budovaním novej spoločnosti a štátu. Už počas svojho pôsobenia v Šamoríne začiatkom päťdesiatych rokov 20. storočia napísal niekoľko osvetovo ale aj kriticky ladených príspevkov do periodika *Horný Žitný ostrov*.³³ V čase svojho pôsobenia v Bratislave sa začal sústreďovať viac na kultúrny rozvoj a zlepšenie podmienok života Rómov. Anton Facuna sa zaujímal o dejiny Rómov a zaznamenával svoje poznatky, ako aj poznatky o rómskom jazyku, ktorý aktívne ovládal. Neustále zdôrazňoval, že ide o starobyľý jazyk, a bol presvedčený, že všetko sa ním dá vyjadriť (Krivánek 1968). V roku 1957 vypracoval spolu s MUDr. Jánom Cibulom a Ferdinandom Bihárom koncepciu založenia Sväzu československých Cigánov (Rómáno kultúrno jekhetaniben), ktorý by bol začlenený do Národného frontu.³⁴ Veril, že prostredníctvom osvetovej práce, verejných diskusií a kultúrnych podujatí môže rómska kultúrna organizácia podporiť integráciu

31 Tu treba spomenúť, že už v roku 1926 začala pôsobiť Unia československých cigánskych hudobníkov ako organizácia združujúca svojich členov na profesijnom základe. V roku 1929 bola založená Liga pre kultúrne povznesenie Cigánov, avšak Nerómami, ktorá sa v roku 1930 transformovala na Spoločnosť pre štúdium a riešenie cigánskej otázky. V roku 1930 tiež vznikol Športový klub slovenských Cigánov Roma Košice a v roku 1936 v Lavutarisz – kultúrny a sociálny spolok Cigánov na Slovensku (Jurová 2013).

32 VHÚ-VHA, f. Zbierka Osobných spisov vojakov a poddôstojníkov, rok 1920, Facuna A.

33 Napríklad *Horný Žitný ostrov*, roč. 2, č. 24 (3. 10. 1952); roč. 7, č. 30 (3. 8. 1957); roč. 9, č. 9 (23. 2. 1953); roč. 9, č. 48 (28. 11. 1953).

34 NA Praha, f. 315/2, kart. 1625, Anton Facuna Návrh na zriadenie Sväzu československých Cigánov v rámci listu ÚV KSČ, 2. december 1957.

Rómov. Rómsky časopis *Nevo dives* (Nový deň) mal informovať o aktualitách z oblasti politiky, kultúry a ekonómie, ktoré sa týkali Rómov žijúcich v krajine.³⁵ Návrh sa však nedostal ani do schvalovacieho konania podľa vyhlášky č. 320/1951 Ú. l. o dobrovoľných organizáciách a zhromaždeniach.³⁶ Anton Facuna tiež pôsobil v rámci Krajského národného výboru v Bratislave³⁷ a vo voľnom čase pri bratislavskom Mestskom dome osvetu ako vedúci rómskeho súboru Ánglal (rómsky „Vpred“; *Večerník* 1959³⁸). Naďalej sa snažil reagovať na aktuálne dianie týkajúce sa Rómov. Napríklad v príspevku z roku 1958 reagoval na starší článok „KNV v Bratislave sa stará o občanov cigánskeho pôvodu“.³⁹ Zhodoval sa s s autorom článku Jánom Mackom, čo sa týkalo kritiky miestnych orgánov štátnej správy, ktoré slabo plnili uznesenie Zboru povereníkov, aj na intenzívnejšom začleňovaní občanov „cigánskeho pôvodu“ do hospodárskeho a kultúrneho života. Nesúhlasil však s jedným z autorov, Jánom Mackom, vo veci prístupu ku kočujúcim skupinám Rómov v súvislosti s prijatím zákona č. 74/1958 o trvalom usídlení kočujúcich osôb. Facuna sa tiež vyjadril proti tomu, že „kočovným Cigánom treba vykúpiť kone, začleniť ich do pracovného procesu, zvýšiť kontrolu ich života zo strany MNV a okresných zmocnencov VB, zvýšiť stíhanie ich trestnej činnosti a tak zabezpečiť ich trvalé usadenie“. Tieto prístupy prirovnával k násilným spôsobom asimilácie za vlády Márie Terézie či praktikám „fašistov“ za tzv. Slovenského štátu. Jediné, čo sa takýmto prístupom mohlo docieľiť, bola podľa neho strata dôvery obyvateľov rómskeho pôvodu voči štátu a ich diskriminácia. Riešením mala byť skôr snaha navštevovať Rómov, vysvetľovať im základy politiky a ekonómie a snažiť sa tiež ovplyvňovať nerómske obyvateľstvo, aby sa nevyskytovali prípady, „že napríklad v električke vedľa Cigána nik nechce sedieť“.⁴⁰

Anton Facuna sa spolu s ďalšími spolupracovníkmi nevzdávali nádeje o založenie organizácie Rómov. Na základe Akčného programu Komunistickej strany Československa z januára 1968 bol podaný nový návrh na založenie organizácie Rómov, podobný ako v roku 1957.⁴¹ Vypracovali ho Anton Facuna a MUDr. Ján Cibula.⁴² Okrem nich návrh podpísali Ferdinand Biháry,⁴³

35 NA Praha, f. ÚPV-T., f. 315/2, kart. 1625, Anton Facuna Návrh na zriadenie Sväzu československých Cigánov v rámci listu ÚV KSČ, 2. decembra 1957.

36 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

37 Pôsobil tu aj Ferdinand Biháry,

38 Nový súbor pri Mestskom dome osvetu. *Ánglal. Večerník* 4 (56): 8. 1959.

39 Viz *Osvetová práca*, 1957, č. 23.

40 Ako reagovali. *Osvetová práca*, roč. 8 (1958), č. 2, s. 47.

41 Celý text návrhu je dostupný aj v publikáciách: Sadílková, Slačka, Závodská (2018); Jurová (2008).

42 Vtedy závodný lekár podniku Stavindustria.

43 Ferdinand Biháry, žijúci v Bratislave, bol cinár a hudobník. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

Koloman Šándor,⁴⁴ Ján Šarközi,⁴⁵ Rinaldo Oláh⁴⁶ a PaedDr. Dezider Banga⁴⁷. Kultúrny Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku / Románo kultúrno jekhetaniben (ďalej ZC-R) so sídlom v Bratislave bol podľa ustanovenia zákona č. 68/1951 Zb. o dobrovoľných organizáciách a zhromaždeniach, rozhodnutím Ministerstva vnútra SSR po ukončení správneho konania uskutočneného podľa zákona č. 71/1967 Zb. o správnom konaní schválený dňa 19. novembra 1968. Navrhovatelia boli Ministerstvom vnútra uznaní ako Ústredný prípravný výbor ZC-R. Za dočasného predsedu ZC-R navrhovatelia jednohlasne zvolili Antona Facunu.⁴⁸ Ústredný prípravný výbor sa postupne člensky rozširoval.⁴⁹ Základným cieľom ZC-R, ako dobrovoľnej spoločenskej kultúrno-výchovnej organizácie, malo byť „napomáhať všetkým Cigánom-Rómom na Slovensku, ktorí pomoc potrebujú a zostávajú na kultúrnej a sociálnej úrovni za celkovým dosiahnutým stavom vývoja našej spoločnosti, dosiahnuť úroveň ostatného obyvateľstva“.⁵⁰

Prvoradou úlohou Zväzu bolo predkladať návrhy riešení orgánom štátnej správy a spoločenským organizáciám. K ďalším úlohám patrilo napríklad vydávanie mesačníka v rómskom a slovenskom jazyku, pomáhať pri zakladaní folklórnych súborov a športových klubov, založiť profesionálny rómsky hudobno-tanečný súbor a „cigánske“ múzeum. Dôležitou úlohou bolo aj zriadiť hospodárske a účelové zariadenie Buťiker,⁵¹ v rozsahu nevyhnutnom pre doplňovanie prostriedkov potrebných pre rozvoj svojich činností. ZC-R sa zaviazal, že u svojich členov „zvýši pocit rovnoprávnosti a vlasteneckého citenia k našej spoločnej vlasti“. Riadnym členom sa mohol stať každý „Cigán-Rom“, „Cigánka-Romni“, ktorí mali československé štátne občianstvo a aspoň pätnásť rokov. Do Zväzu mohli byť prijatí aj občania „Necigáni, hlavne vedeckí a kultúrni pracovníci, ktorí majú úprimný záujem o prácu vo Zväze a podrobia sa týmto stanovám, ako aj významné domáce a zahraničné osobnosti – čestní členovia“.⁵²

44 Koloman Šándor, žijúci v Bratislave, bol hudobníkom. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

45 Ján Šarközi žil v Nových Košariskách (dnes súčasť obce Dunajská Lužná), bol kováčom, kovotepcom. Pracoval v Pridruženej výrobe Jednotného roľníkeho družstva Alžbetin dvor. Bol tiež poslancom Národného výboru v Nových Košariskách. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

46 Rinaldo Oláh, žijúci v Bratislave, bol významným hudobníkom pochádzajúcim zo Zvolenskej Slatiny, okr. Zvolen. V čase založenia ZC-R bol koncertným majstrom Slovenského ľudového umeleckého kolektívu. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

47 Dezider Banga (1939–2022), žijúci v Trebišove a pochádzajúci z Hradišťa (dnes okr. Poltár), bol pedagógom, významným básnikom, v čase založenia ZC-R pôsobil ako stredoškolský učiteľ na Strednej všeobecnovzdelávacej škole v Trebišove. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

48 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1. Neskôr na ustanovujúcom zjazde bol zvolený riadnym predsedom.

49 Jeho členkou sa napríklad stala aj Elena Lacková.

50 SNA, f. ZC-R, Stanovy ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

51 Butiker/Buťiker – v texte používame podobu Buťiker, v archívnych materiáloch, ktoré sú však väčšinou prepismi záznamov, sa skôr objavuje podoba Butiker.

52 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

Títo mohli byť na návrh predsedníctva Zväzu prijímaní plénom Ústredného výboru. Stanovy boli schválené na ustanovujúcom zjazde ZC-R na Slovensku dňa 27. apríla 1969 a potvrdené Ministerstvom vnútra Slovenskej socialistickej republiky svojím rozhodnutím č. j. VVS-1-295/1969 zo dňa 30. mája 1969.⁵³ Stanovy boli preložené aj do maďarského jazyka, nakoľko časť rómskej populácie žijúcej na Slovensku maďarčinu aktívne používala.

Ustanovujúci zjazd sa konal v Bratislave (časť Krasňany),⁵⁴ v kaviarni Družba. Zúčastnili sa ho okrem iných podpredseda vlády SSR Július Hanus, členovia Ústredného výboru Národného frontu SSR (kam sa ZC-R administratívne začlenil) či Eva Davidová (zastupujúca český Svaz Cikánů-Romů). Delegáti jednohlasne zvolili za predsedu Antona Facunu.

V úvodnom príhovore vyzdvihol člen predsedníctva Rudolf Baláž⁵⁵ zásluhy Antona Facunu pri zakladaní Zväzu.

„Prvé kroky, ako viete sa už urobili, Cigáni v spánku len snívali o Zväze, avšak z impulzu cigánskej inteligencie v Bratislave na čele so súdruhom Facunom, ktorý bol jeden z tých, čo zo spánku prebudil všetkých Cigánov Rómov v ČSSR. Neoceniteľnou zásluhou súdruha Facunu vznikol Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku.“⁵⁶

S týmto tvrdením sa stotožnili a vo svojich príhovoroch spomenuli Antona Facunu aj Július Fráter,⁵⁷ Juraj Dotko⁵⁸ či Alexander Šarközy⁵⁹. Podplukovník J. Radič vo svojom príhovore zdôraznil účasť Antona Facunu v odboji. Na ustanovujúcom zjazde však zazneli aj kritické pripomienky a už tu možno badať istý názorový nesúlad a náznaky rozporov v rámci Zväzu. Elena Lacková vo svojom príhovore kritizovala niektoré postupy Ústredného prípravného výboru, ktorého členkou sa stala, ako aj predsedníctva Zväzu:

53 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

54 Miestna časť bratislavskej mestskej časti Rača.

55 Rudolf Baláž, žijúci v Košiciach, bol hudobníkom a pôvodne robotníkom, neskôr absolvoval Strednú zdravotnícku školu v Košiciach, bol členom Komunistickej strany Slovenska, okrem členstva v Ústrednom výbore a Predsedníctve ZC-R bol aj predsedom Okresného výboru ZC-R v Košiciach. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

56 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

57 Július Fráter, žijúci v Košiciach, pôvodom z Nižného Medzeva, okr. Košice, bol hudobníkom. Absolvoval stredoškolské vzdelanie. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

58 Juraj Dotko, žijúci v Martine sa narodil v obci Brieštie (dnes okr. Turčianske Teplice). Bol vyučeným murárom. Bol členom Komunistickej strany Slovenska a predsedom Okresného výboru ZC-R v Martine. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

59 Alexander Šarközi, žijúci v Bratislave, sa narodil v Štvrtku na Ostrove, okr. Dunajská Streda. Ukončil stredoškolské vzdelanie maturitou a v čase zakladania ZC-R pracoval vo Výskumnom ústave agrochémie v Bratislave. Popri zamestnaní pôsobil ako člen hudobno-speváckeho zboru. SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

„Som uvedená ako členka Ústredného prípravného výboru, ale kde tento Ústredný výbor bol? Kde je naše predsedníctvo, ktoré sa vôbec neschádzalo a neradilo? Kde je naša správa? [...] Ako sa môže inteligencia podieľať na práci Zväzu, keď s. Facuna podceňuje túto inteligenciu, on s ňou nechce pracovať, keby tam bol niekto múdrejší, kto mu dá protinávrh on ho odstavi.“⁶⁰

Proti tomuto jej tvrdeniu sa ozvali niektorí zo zúčastnených, Anton Facuna ich však upozornil, že každý má právo vyjadriť svoj názor. Elena Lacková ďalej kritizovala formu prihlášky do Zväzu, ktorú skôr považovala za „kádrový dotazník“ a domnievala sa, že bude príliš zložitá na vyplnenie a nezerala sa jej ani výška členského poplatku – 10 Kčs si podľa nej nebudú môcť Rómovia dovoliť zaplatiť. Nepozdávalo sa jej tiež, že v sále nie sú prítomní účastníci z Moravy.⁶¹ Keďže pôsobila v praxi, venovala sa tiež problematike školskej dochádzky a vzdelávaniu.⁶² Na jej pripomienky reagoval napríklad Alexander Šarközy. Okrem iného podotkol, že on osobne nepredpokladá problémy pri vyplňaní prihlášok na západnom či strednom Slovensku a upozornil, že bude potrebné vysvetľovať záujemcom o členstvo vo Zväze, že členský príspevok „nepôjde nikomu do vrečka“, ale výnosy budú použité na činnosť Zväzu. Čo sa týkalo naznačovaného vzťahu Antona Facunu k rómskej inteligencii, Alexander Šarközy oponoval tým, že jej predstavitelia sú vyzývaní pôsobiť vo Zväze, niektorí však neprejavujú záujem o takúto činnosť a ako keby zabúdali či nehlásili sa k svojmu pôvodu. Podobne argumentoval aj samotný Anton Facuna, ktorý sa konkrétnejšie vyjadril aj k prihláškam do Zväzu. Vysvetľoval, že je dôležité udržiavať istú úroveň Zväzu a získať čo najviac informácií o členoch, aby v prípade potreby mohli byť oslovení s prosbou o pomoc na základe ich vzdelania či schopností. Eva Davidová, ako zástupkyňa českých a moravských Rómov, odporúčala, aby bol program ZC-R konkretizovaný do podoby cieľov a bol výsledkom spolupráce širšieho kolektívu.⁶³ Elena Lacková a Ladislav Godla vyjadrili nesúhlas so spôsobom práce Antona Facunu a ústredného výboru ZC-R aj na prvej okresnej konferencii v Prešove a nazvali ju kabinetnou politikou. Okresné výbory mali byť podľa nich neskoro informované o činnosti ústredného výboru a nemali možnosť ovplyvňovať rozhodovanie jeho členov. Anton Facuna zas Elene Lackovej a jej manželovi vytýkal rodinné a priateľské prepojenia pri rozdeľovaní funkcií v okrese (Lužica 2021: 26–27).

60 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

61 Pri výbere priestorov usporiadateľa pravdepodobne nerátali s tak vysokou účasťou. Išlo o zástupcov českej delegácie, ktorí podľa všetkého neodoslali či nepotvrdili návratky.

62 Elena Lacková s kolegami bola veľmi aktívna v rámci činnosti okresnej pobočky Zväzu v Prešove.

63 SNA, f. ZC-R, Ustanovujúci zjazd, 1969, inv. č. 1.

Ďalšie zápisy týkajúce sa činnosti ZC-R naznačujú vážne rozpory aj v jeho vedení. Hlavným oponentom Antona Facunu bol tajomník Alojz Pompa (Lužica 2020a: 349). Kritizoval okrem iného činnosť podniku Buťiker, ktorého riaditeľom bol Anton Facuna a mal pocit, že sa všetka moc sústreďuje v jeho rukách. Ostatní členovia predsedníctva sa spočiatku postavili na stranu Antona Facunu, a naopak, vinili z rôznych priestupkov a ostro kritizovali v niektorých prípadoch až agresívne správania Alojza Pompu. Podľa nich neuznával predsedníctvo, bol povýšenecký a provokoval.⁶⁴ Tieto rozpory viedli až k odvolaniu Alojza Pompu z funkcie tajomníka Ústredného výboru ZC-R.⁶⁵ Bolo mu tiež udelené verejné pokarhanie prostredníctvom spravodaja, ktorý ZC-R vydával.⁶⁶ Zvrat v rozložení síl v predsedníctve je badateľný zo zápisnice z 25. apríla 1970. Alojz Pompa navrhol, aby predsedníctvo Ústredného výboru ZC-R nevedol Anton Facuna, ale niekto iný. Jeho názor podporili ďalší piati členovia. Druhý tajomník ÚV ZC-R Alexander Šarkózi predniesol revíziu správu o situácii ZC-R a v predsedníctve, s obsahom ktorej však Anton Facuna nesúhlasil a vysvetľoval niektoré svoje kroky. Okrem iného A. Facuna na záver uviedol: „Nepoznal som falošnosť, až teraz ju poznám. Ale ja budem pracovať pre Cigánov aj naďalej.“⁶⁷ Za nového predsedu Zväzu bol menovaný Jozef Daniš. Paradoxne, dňa 3. októbra 1970 bol už zo Zväzu vylúčený. Za riaditeľa Buťikeru bol vymenovaný Gustáv Karika⁶⁸ (9. októbra 1970), ktorého z funkcie predsedníctvo odvolalo 28. októbra 1971 (Lužica 2020a, 2020b). Anton Facuna, aj keď bol odvolaný z postu predsedu a rezignoval na funkciu riaditeľa Buťikeru, zostal členom ZC-R.

V súkromí ďalej pracoval na „slovensko-cigánskom“ slovníku, ako aj na spracovaní histórie Rómov či rómskych rozprávok, ktoré zaznamenával. Podieľal sa na príprave materiálov za účelom účasti na Medzinárodnom rómskom kongrese v Ženeve v roku 1978, kam mu však nebolo dovolené vycestovať. Veľmi ťažko to znášal, okrem iného aj kvôli tomu, že boli dobrými priateľmi s jedným z hlavných organizátorov kongresu, MUDr. Jánom Cibulom, ktorý bol na tomto

64 SNA, f. ZC-R, Predsedníctvo 1969–1971. inv. č. 6.

65 Členom ZC-R však ostal.

66 ZC-R vydával „Informačný spravodaj“ štyrikrát do roka, nakoľko však nešlo o reprezentatívny časopis, mal byť vydávaný mesačník „Romen“ (Lužica 2020: 10). Okrem „Informačného spravodaja“ bol vydávaný aj „Spravodaj ÚV ZC-R“. Vybrané čísla (Spravodaj ÚV ZC-R, č. 1,2/1968; č. 2/1969, 1970; Informačný spravodaj č. 1,2/1971; Romen 1,2/1972) sú dostupné v SNA, inv. č. 53, kr. č. 27.

67 SNA, f. ZC-R, Predsedníctvo ÚV, Zápisnica zo schôdze Predsedníctva ÚV-ZC-R konanej dňa 25. apríla 1970 v Bratislave, inv. č. 7.

68 Gustáv Karika, žijúci v Novej Dubnici, okr. Ilava sa narodil v Myjave, okr. Myjava. Pôvodným zamestnaním bol zámočník. V roku 1954 úspešne ukončil na Karlovej univerzite štúdium práva. Pracoval ako sudca na okresnom súde v Poprade a v čase zakladania ZC-R ako právny referent v Strojárskych a metalurgických závodoch v Dubnici nad Váhom.

kongrese zvolený za predsedu Medzinárodnej rómskej únie.⁶⁹ Anton Facuna zomrel 5. októbra v roku 1980 v Bratislave (Mann, Zelinová 2010).

4 Záver

Anton Facuna sa narodil a vyrastal v čase existencie 1. Československej republiky. Politická a hospodárska situácia sa po skončení prvej svetovej vojny stabilizovali len postupne a vláda novovzniknutej republiky si musela stanoviť priority. Na Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska boli adresované sťažnosti týkajúce sa spôsobu života Rómov v niektorých župách v dôsledku veľkej chudoby a nedostatku pracovných príležitostí. V iných prípadoch sa uvádzalo, že pracujú najmä v poľnohospodárstve, v lesoch, pomáhajú pri stavbách, udržiavaní ciest. Ako problematické boli vnímané najmä kočujúce skupiny „haličských, rumunských“ Rómov (Horváthová 1964: 154). Župy tiež zasielali rôzne návrhy na zlepšenie situácie – tak ako bol rozdielny život rómskych komunít v jednotlivých okresoch, tak aj týmto návrhom chýbala spoločná myšlienka jednotného prístupu. Dominovala najmä potreba vedenia podrobnej evidencie a kontroly pohybu „túlajúcich“ sa Rómov. Snaha riešiť tieto záležitosti na celoštátnej úrovni prostredníctvom legislatívnych noriem s možnosťou následného sankcionovania vyústila do prijatia zákona č. 117 zo dňa 14. júla 1927 „o potulných cikánech“. Podľa §1 sa pritom nemal týkať len z dnešného pohľadu etnických Rómov. Mali byť za nich považovaní aj „jiní tuláci práce se štítící, kteří po cikánsku žijí“ (Sbírka zákonů 1928: 949). Názor predstaviteľov politických strán nebol vo veci vtedajšieho prístupu štátu voči rómskemu obyvateľstvu vôbec jednotný a odzrkadľoval postoje rôznych skupín občanov k Rómom a ich spôsobu života.⁷⁰ Do rozpravy o návrhu zákona sa napríklad zapojil aj senátor Václav Chlumecký, pôvodne sociálny demokrat a od roku 1921 člen Komunistickej strany Československa, ktorý k danému zákonu uviedol:

„Pozrite si[,] pánovia, raz na takú kolóniu cigánsku. Hociktorý cigán bol by šťastný, keby mal tak pekný domček, ako niektorý pánsky pes. Ani hrozba trestami, ani dobrá rada nemôže mať žiadúceho výsledku, pretože cigán, keby aj chcel, nemôže sa usadiť. Ktorý domový pán vzal by cigána do bytu? Ktorý remeselník vzal by cigánskeho chlapca za učňa? Ktorá milostivá pani vzala by si cigánku za slúžku? [...] A keď cigán nenájde si dlhší čas žiadnu robotu a má hlad, čo nasleduje? [...] Starajte sa, pánovia, o to, aby každý, kto chce poctivo pracovať, prácu dostal a aby tiež za poctivú prácu mohol ľudsky žiť,

69 Rozhovor s Lubomírom Facunom, vnukom Antona Facunu, realizovaný v marci 2022.

70 Samozrejme, tento postoj závisel do určitej miery aj od politickej orientácie a straníckej príslušnosti týchto skupín obyvateľov.

potom nebude tulákov, cigáni zmiznú asimiláciou s druhým obyvateľstvom. [...] Z vlastnej skúsenosti viem, že veľká časť cigánov – aspoň na Slovensku – poctivo pracuje a je od podnikateľov, staviteľov a vôbec buržoázie vykorisťovaná na všetky možné spôsoby. Poznám cigánov, ktorí na stavbách pracujú za mizernú mzdu 2 Kč na hodinu, ba sú mi známe prípady, keď staviteľ platí cigánom 1 Kč na hodinu za ťažkú prácu. Videl som do krvava zoderané ruky cigánov – tulákov, nemajúcich nikde žiadneho domova, žiadneho prístrešia. Kde aká hnusná robota je potrebná, do ktorej sa nikto nechce chytiť, cigán za malú, skúpo vymeranú odmenu ju vykoná. Čistenie kanálov, stôk atď. na Slovensku výhradne obstarávajú cigáni. Samozrejme sú otrhaní, sú špinaví, lebo nemajú možnosť ani haliera upotrebiť na nákup prádla a šatstva, tým menej voňavého mydla [...].“ (Letz 2013: 173–174)

Poslankyňa Irena Kirpalová za Nemeckú sociálne demokratickú stranu robotnícku v ČSR (DSAP) zas podotkla:

„Jedním z nejtvrdších, najnesociálnějších a nejnelidštějších paragrafů je §12 (o možnosti odebrat potulným cikánům děti), kterého úplně škrtnutí navrhujeme. [...] To jsou strašné tvrdosti, když násilně oddělují rodiče od dětí, děti od rodičů, proti jejich vůli. [...] I cikánské matky milují své děti, snad více, než si pánové navrhovatelé myslí.“⁷¹

Poslankyňa tiež poukázala na protiústavnosť zákona v súvislosti s § 128 Ústavy, ktorý hovorí, že všetci štátni občania Československej republiky sú si pred zákonom úplne rovní a používajú rovnakých občianskych a politických práv, nezávisle od toho, akej sú rasy, akým jazykom hovoria alebo náboženstva sú.⁷² Podľa spomínaného zákona každému kočujúcemu „Cigánovi“ staršiemu ako štrnásť rokov bol vydaný zvláštny preukaz totožnosti, tzv. cigánska legitimácia. Hlava rodiny musela mať tzv. kočovnícky list (Sbírka zákonů 1928: 949). Tzv. cigánska legitimácia bola v praxi pridelená aj usadlým Rómom, ktorí mali dokonca domovskú príslušnosť v tej-ktorej obci, čoho príkladom je aj rodina Antona Facunu.⁷³ Otec Antona Facunu mal pritom riadne zamestnanie, bol robotník a privyrábал si aj ako príležitostný kováč. Syn Anton Facuna riadne navštevoval základnú školu v Martine: „Chodil som tam každý deň, či pršalo alebo

71 1167. Zpráva výboru právně – ústavního o uznesení senátu Národního; shromáždění republiky Československé k vládnímu návrhu zákona o potulných cikánech a podobných tulácích, dostupné na <https://www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/101schuz/s101007.htm>, [cit. 22.9.2022].

72 Tamtiež.

73 ŠA v Žiline so sídlom v Bytči – pracovisko Archív Martin, f. Obvodný notársky úrad Horné Jaseno (1852–1945), Evidencia cigánov; Na základe doterajšieho výskumu vyplýva, že dôvodom pravdepodobne bolo, že sa členovia jednotlivých rodín navštevovali či istý čas ostávali v rodinách svojich blízkych, aj keď len v rámci dvoch či viac susediacich obcí.

snežilo, osem kilometrov tam a potom späť“ (Krivánek 1968). Neskôr sa zamestnal ako pomocný stavebník. Ako sám neskôr spomínal, napriek všetkému bol stále vnímaný len ako „cigán Tóno“. Pravdepodobne už v čase svojho dospievania citlivo vnímal zlú ekonomicko-sociálnu situáciu Rómov a ich diskrimináciu. Aj to bolo neskôr motiváciou angažovať sa v otázkach emancipácie Rómov.

Viackrát v jeho živote sa prejavili jeho komunikačné schopnosti, vynaliezavosť, nebojácnosť a odvaha riskovať. Aj to mu pomohlo, keď sa stal členom skupiny DAY, jednej z podskupín misie DAWES, zorganizovanej americkou Office of Strategic Services a pôsobiacej na území stredného Slovenska od septembra 1944. K najdôležitejším úlohám tejto skupiny patrila spravodajská činnosť a informovanie o postupe nemeckej armády. Anton Facuna si ako spojka pri získavaní spravodajských informácií počínal veľmi dobre. Išlo pritom o jednu z najnáročnejších a najnebezpečnejších činností. Môžeme sa domnievať, že v prípade zajatia by bol jeho osud ako spojky, a navyše Róma, obzvlášť krutý. Aj keď to bolo určite ťažké životné obdobie plné nebezpečenstva, z neskorších spomienok Antona Facunu vyplýva, že v tejto dobe žil život, v ktorom bolo k nemu pristupované bez predsudkov. Bol vtedy jednoducho António, človek hodnotený len na základe svojich schopností a výkonov.

Po návrate zo zahraničného odboja na Slovensko, po skončení druhej svetovej vojny, bol opäť iba „cigán Tóno“. V jeho ďalšom živote ho to však nedemotivovalo. Už ako starší, päťdesiatročný, v jednom z článkov napísal:

„Po celé stáročia nepovažovali nás za ľudí, strieľali nás ako škodlivú zver, verejne alebo skryte nás prenasledovali. Najnebezpečnejší bol hitlerovský fašizmus. Išlo tu o úplné vyhubenie Cigánov. Mnohí sme si to neuvedomovali, bolo nám to akosi ľahostajné. Počítali sme dni, týždne, hodiny. Vedeli sme sa prispôbovať. Mal som krstného otca, bol komunistom. Bolo to ešte v roku 1937. Hovoril mi: ‚Ej nič inšie si nepravajem, len dožiť sa socializmu. Vieš, tam sú všetci ľudia pred zákonom rovnakí, a to nielen na papieri, ale naozaj.‘ Mal som vtedy 17 rokov. Prvý krst som dostal pri štrajku robotníkov martinskej celulózky. Zahučala siréna, všetci sme si sadli a nerobili. Prišli četníci a dostali sme. Druhý raz, keď išlo o rozbitie Československej republiky roku 1938. Hlinka rečnil a my sme pískali. Dostal som obuškom od žandárov a rozohnali nás. Vtedy som videl, že nie všetci Necigáni sú proti nám, že komunisti si vážia každého, kto čestne pracuje.“ (Facuna 1970: 5)

Bol teda podľa všetkého hlboko presvedčený o istých ideáloch, ktoré sa v jeho prípade nepremenili na sprofanované a prázdne heslá. Ani v tejto dobe sa však nebál vyjadriť ostrú kritiku spoločenských javov, ak mal pocit nespravodlivosti či nezmyselnosti, a to aj verejne, napríklad prostredníctvom publikovaných článkov či postrehov.

V päťdesiatych rokoch 20. storočia sa začala druhá významná etapa jeho života, kedy sa už naplno začal angažovať za emancipáciu Rómov. Spolu s ďalšími predstaviteľmi Rómov sa nevzdali, keď nebola prijatá koncepcia založenia Sväzu československých Cigánov (Románo kultúrno jekhetaniben) v roku 1957. Spoločenská situácia však vzniku takejto organizácie v danej dobe ešte nepriala. Snahy a obetavá práca zakladajúcich členov boli odmenené až v prelomovom roku 1968, kedy vznikol kultúrny Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku. Anton Facuna bol zvolený za predsedu Zväzu a stal sa aj riaditeľom výrobného podniku Buťiker. Zkrátka sa však začali objavovať nezhody a mocenské boje v predsedníctve Zväzu, ktoré boli podľa všetkého jednou z hlavných príčin odvolania Antona Facunu z postu predsedu v roku 1970. Rezignoval tiež na pozíciu riaditeľa výrobného podniku.

Máme k dispozícii pomerne početne zastúpené archívne materiály týkajúce sa činnosti Zväzu, vrátane prepisov nahrávok zo zasadnutí predsedníctva, nachádzajúce sa v Národnom archíve v Prahe, ale najmä v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Viac by sme sa o atmosfére v predsedníctve a vzťahoch a ambíciách jeho členov dozvedeli aj z osobných rozprávání zúčastnených, čo už dnes, bohužiaľ, nie je možné. Môžeme preto len predpokladať, nakoľko sa tieto udalosti dotkli Antona Facunu a mali vplyv na jeho ochotu ďalej sa verejne angažovať. Naďalej spracovával materiály a svoje poznámky týkajúce sa dejín Rómov ako aj slovník rómskeho jazyka, ktorý mal obsahovať viac ako dvadsať tisíc slov. Vzťah taliančiny k latinčine prirovnával k vzťahu rómskeho jazyka k sanskrtu. Už počas svojho pôsobenia vo Zväze nadviazal kontakty so zástupcami Rómov z iných krajín ako aj rôznymi odborníkmi, zaujímavými sa o dejiny a jazyk Rómov. Špeciálne sa zaujímal o slovníky rómskeho jazyka, ktoré aj zbieral a venoval sa ich štúdiu a analýze, čo bolo pre neho základom pripravovaného slovníka (Krivánek 1968). Ku koncu života sa začal dokonca učiť japonsky. Veľmi negatívne ho však ovplyvnilo nepovolenie jeho účasti na zasadnutí Medzinárodného kongresu Rómov v Ženeve v roku 1978. Spolupracoval pri tejto príležitosti na príprave materiálov so svojim dobrým priateľom, „bratom“, MUDr. Jánom Cibulom, žijúcim v exile, tešiac sa aj na osobné stretnutie.⁷⁴

Anton Facuna bol jedným z Rómov, ktorí sa aktívne zúčastnili bojov za oslobodenie Československa v období druhej svetovej vojny, a jedným z mála, ktorý pôsobil v rámci zahraničného odboja. Po skončení 2. svetovej vojny už v československej armáde nevykonával žiadnu vojenskú službu. Okrem výkonu občianskeho povolania sa začal angažovať za emancipáciu Rómov v Československu a stal sa jedným z významných predstaviteľov, nielen presadzujúcich ich práva na politickej úrovni, ale snažiac sa aj o ich vlastnú aktivizáciu.

74 Rozhovor s Lubomírom Facunom, vnukom Antona Facunu, realizovaný v marci 2022.

Pramene

Archív Múzea Slovenského národného povstania (AMSNP)
FXII, S 204/92, Spomienky Antona Facunu z roku 1947

Kniha narodených, Horné Jaseno, 1907–1922

Národní archiv (NA), Praha
Fond ÚPV-T, fasc. 315/2, kart. 1625, Anton Facuna. Návrh na zriadenie
Sväzu československých Cigánov v rámci listu ÚV KSC, 2. december 1957

Pamätná kniha – kronika obce Sklabiňa počas Slovenského národného povstania
1944–1945

Slovenský národný archív (SNA)
Fond Zväz Cigánov-Rómov 1969–1973, Ustanovujúci zjazd, inv. č. 1
Fond Zväz Cigánov-Rómov 1969–1973, Predsedníctvo 1969–1971. inv. č. 6
Fond Zväz Cigánov-Rómov 1969–1973, Predsedníctvo ÚV, Zápisnica
zo schôdze Predsedníctva ÚV-ZC-R konanej dňa 25. apríla 1970
v Bratislave, inv. č. 7

Štátny archív (ŠA) v Žiline so sídlom v Bytči – pracovisko Archív Martin
Fond Obvodný notársky úrad Horné Jaseno (1852–1945), Evidencia
cigánov

Vojenský historický ústav, Vojenský historický archív (VHÚ-VHA), Bratislava
Fond Zbierka Osobných spisov vojakov a poddôstojníkov, rok 1920,
Facuna A.
Fond PZNO 1940–1945, kr. 21, inv. č. 19, č. j. 19, č. j. 90 131

Ako som sa stala partizánkou. 2021. Lacková, V. [Dokumentárny film]. 90 min.

Ja... Roma. 1968. Krivánek, O. [Dokumentárny film]. Archív Rozhlasu a televízie
Slovenska. 52:51:520 min.

Rozhovor s Ľubomírom Facunom, vedený A. Danekovou (marec 2022).

Rozhovor s Igorem Kovačkou st., vedený A. Danekovou (marec 2022).

Literatúra

- Downs, J. 2004. *Druhá svetová vojna: tragédia OSS na Slovensku*. Bratislava: Magnet Press Slovakia.
- Facuna, A. 1970. Socializmus a Cigáni – Roma. *Obzor socializmu* 2 (6): 5.
- Horváthová, E. 1964. *Cigáni na Slovensku*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Hübschmannová, M. ed. 2005. „Po židoch cigáni.“ *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*. Praha: Triáda.
- Jancura, V. 2010. Kto vlastne bol Anton Facuna. *Pravda* 16. 8. 2010. Dostupné z: <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/167321-kto-vlastne-bol-anton-facuna/> [cit. 15. 8. 2022].
- Jurová, A. 2008. *Rómska menšina na Slovensku v dokumentoch (1945–1975)*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.
- Jurová, A. 2013. Niekoľko poznámok k angažovanosti Rómov v kontexte 20. storočia. In: Benč, V., Hrustič, T., Kardos, T. (eds.). *Teoretické a praktické otázky politickej participácie Rómov na lokálnej úrovni*. Prešov: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, Prešovská univerzita, Ústav etnológie SAV v Bratislave, Národný demokratický inštitút a Úrad vlády Slovenskej republiky, 17–32.
- Keveš, J. 1969. *Sklabiňa. Partizánska obec. Kolíska Slovenského národného povstania*. Martin: Osveta.
- Kralčák, P. 2014. *Pracovné jednotky Slovenskej armády 1939 – 1945*. Bratislava: Pro Militaria Historica.
- Letz, R. 2013. Hľadanie pochopenia pre Rómov. In: Letz, R. (ed.). *Slováci pri budovaní základov Československej republiky*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 173–176.
- Lužica, R. 2020a. Antona Facunu by som rehabilitoval. In: Mojžišová, K. (ed.). *Rómovia 30 rokov po...*. Košice: Rozhlas a televízia Slovenska, 337–355.
- Lužica, R. 2020b. *Snahy zakladateľov Zväzu Cigánov – Rómov na Slovensku o udržanie cigánskej – rómskej identity*. Dostupné z: <https://www.romologicke-studie.ukf.sk> [cit. 23. 3. 2022].
- Lužica, R. 2021. *Zväz Cigánov/Rómov a štátna moc na Slovensku v rokoch 1968–1989*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva, Ústav romologických štúdií.
- Mann, A., Zelinová, H. 2010. *Scenár výstavy Galéria rómskych osobností, medailón Anton Facuna*, nepaginované.
- Nečas, C. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Sadílková, H. Slačka, D., Závodská, M. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.

Sbírka zákonů 1928. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1928.*
Praha: Státní tiskárna, 1928.
Slovenský zákonník 129/1940.
Štefanský, V. 2000. *Slovenskí vojáci v Taliansku 1943–1945*. Bratislava: Ministerstvo
obrany Slovenskej republiky.